

ՍՄԲՍ ԲԻՐԱՏ

ԶԵԹՈՒՆՑԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ

Տ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ Ծ. ՎՐԴ. ԱԲԱՐԴԵԱՆՑ

ՏԳԱԳՐԻՉ ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ՎԱՂԻՆԱԿ Ս. ԲԻՐԱՏ

1910 °

Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամբաստան
ԶԵՆՈՒՆՅԻ *Զ. Մ. Մարտի*
1923 թվական **ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ**
28 *Քին* ԿԱՄ

ԳՐԻԳՈՐԻՍ Ծ. Վ. ԱՐԱՌԳԵԱՆՑ

(ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ)

1910

Տպագրիչ - Հրատարակիչ ՎԱՂԻՆԱ ԿՍ. ԲԻՐՈՍ
Կ. ՊՈԼԻՍ

4263.

ԳՐԻ ԳՈՐԻՍ Ծ. Վ. ԱԲԱՐԴԵԱՆՑ

(ԿՆՆՍԱԳՐԱԿԱՆ)

Կ. Պոլսոյ արուարձաններէն Շիշլիի Հայոց գերեզմանատունը, կարգ մը եկեղեցականներու դամբարաններուն շարքին մէջ, աչքիդ կը զարնէ շքեղ մահարձան մը, խորհրդաւոր և շահագրգիռ տապանազրով մը, որ ամէն զգայուն Հայու սիրտը թունդ պիտի հանէր: Մեռելներու այդ թախճոտ քաղաքին այցելուն՝ կամայականայ կանգ պիտի առնէր այդ գեղեցիկ մահարձանին ոտքը, երկիւղած ու բարեպաշտիկ պատկառանքով մը պիտի խոնարհէր անոր առջեւ ու ծնրադիր, յուզուած սրտով ու թաց աչքերով պիտի կարդար տապանազիրը, պիտի տաք տաք արցունքի կայլակներ թափէր այն ցուրտ շիրմաքարին վրայ, որուն տակ ամփոփուած, յաւիտենապէս կը հանգչին պաշտելի նշխարները: Զեթունցի աքսորական վարդապետին, որ իր զժբաղդութիւնը պտըտցուց շարունակ երեսուն տարի, մայրաքաղաքի սալայատակներուն վրայ, պանդուխտ տէրտէրի մը տպաւորութիւնը ներշնչելով անտարբեր անցորդներուն:

Սակայն, այդ պանդուխտ տէրտէրի կերպարանքին տակ ո՞վ կը ծածկուէր...:

Այդ պատուական եկեղեցականին ա՛յնքան բեղուն, տառապանքներով շաղուած քաղաքական փոթորիկնե-

րէ ծեծուած, ա՛յնքան արկածայից կեանքին խոշոր գի-
ծերը պիտի փորձենք հոս դնել, ապագայ սերունդը
ծանօթացնելու համար լեռնականի այս դէմքին, որ
սահմանուած է անմահութեան, հայ կեանքի պատմու-
թեանը մէջ գրաւելով գեղեցիկ էջ մը:

Այս կենսագրութեան մէջ, ո՛րքան համառօտ,
նոյնքան խտացած, պիտի ջանանք իր ամբողջ գործու-
նէութեամբը ներկայացնել Տ. Գրիգորիս Մ. վարդապետ
Աբարդեանց Զեթունցին, որուն օրինակելի կեանքը,
վստահ ենք պիտի նախանձը շարժէ մէկէ աւելի կու-
սակիթս եկեղեցականներու, հոգ չէ՛ թէ ասոնք գտնուին
եկեղեցական նուիրապետութեան սանդուղին բարձրա-
գոյն աստիճաններուն վրայ. կուսակիթսներ, որոնց,
դժբաղդաբար, բոլոր գործունէութիւնը կը կայանայ
վանքի մը խաղաղիկ անկիւնը, երջանիկ ծուլութեան
ամուլ տարիներ բոլորելու մէջ...:

Աբարդեանց Տ. Գրիգոր վարդապետը, ազատ ծը-
նած, ազատ մեծցած, սարերու դաւակ, բնականաբար
չէր կրնար խցարգել ապրիլ, վանականներու պէս, որոնց
կեանքին մտատիպարը՝ քաշուիլ առանձնանա՛լ է մե-
նաստաններու խորշը, աղօթել, հսկել ու օրուան մը-
նացեալ մասը բամբասանքով անցընել: Ինքը Զեթունցի,
կուռելու բնազդովը, միշտ գործել կ'ուզէր, դադա-
րում չէր գիտեր. ո՛չ ուրեք ինքզինք հանգիստ չէր
զգար, միշտ աշխատիլ, կեանքի պայքարը մղել ամէն
նգով և ամէն զո՛ղովութիւններով, այս եղաւ իր նպա-
տակը:

Տ. Գրիգոր վարդապետ Աբարդեանց կը պատկանի
Զեթունի ազնուատօ՛մ ընտանիքի մը, որուն կ'արժէ
ընել համառօտ ազգաբանութիւնը:

1611ին, 17 երրորդ դարուն, Հայէպէն երեք ըն-
տանիքներ հովոցքները կ'ելլեն, դէպի Զեթունի Պէրիտ
լեռան բարձունքները, երբ ամբան արեգակը սոսկալի

կերպով կսկսի այրել և կայծ ու կրակ մաղել Հալէպի դաշտերուն վրայ :

Զեթուն օժտուած բնական ձիրքերով և զուլալ ջրերով, միշտ ամբան, բազմաթիւ հիւրեր կ'ունենար յաճախ այլազգ և շատ քիչ անգամներ հայորդի և թորգոմազգիներ :

Ամէն սիրալիւր ընդունելութիւն կը գտնեն վերոյիշեալ երեք հայ ընտանիքները . երբ աշնան Պէրիտի դազաթէն քամին կ'ոռնայ և մազտաքիննրու և գիհիներու մէջէն հովը կը սուլէ ուժգին, իսկ Պէրիտի բարձունքները կըսկսին ձերմկիլ, հովոցք ելած ընտանիքները կ'երազեն իրենց տաքուկ դաշտերը Հալէպի մէջ, և կ'որոշեն գաղթել Հալէպ : Սակայն Զեթունցիները այդ ընտանիքները երկար օրնր խնջոյքի մէջ պատուելով Զեթունի մէջ, կը փափոքին որ իրենց մօտ ապրին փոխանակ արաբական տաք ու մեղկացուցիչ կեանքին անձնատուր ըլլալու : Սակայն դժուար էր թողուլ Հալէպի դաշտերն ուր ունէին աճաքին կայուած և սզգական բարեկամներ : Ուստի Զեթունի ժողովուրդէն մաս մը կը դիմէ այդ ընտանիքի հարազատ զաւակներէն քսան ամեայ քաջարագուկ Յարութիւնին, կը համոզեն այս ազնիւ Երիասարդը, որպէս զի գէթ ինք մնայ Զեթուն : Յարութիւն չկարենալով դիմանալ ժողովուրդի թախանձանքներուն, կ'ուզէ միեւնոյն ատեն իր ծնողքի հաւանութիւնը առնել : Յաջորդ օրը, տրտում տխուր կը ներկայանայ ժողովուրդին և չկարենալ մընալը կը յայտարարէ : Ամբողջ ժողովուրդը յուզուած, սպառնալիքներ կը կարդայ, սակայն խոհեմութիւն կը համարին քանի մը փորձառու մարդիկ, լուռ մնալ և գործել լըջօրէն, այնպէս որ կարենան բռնադադատել Յարութիւնը Զեթուն մնալու : Ծիշդ այն վայրկենին, իրենց կենդանիները բեռցուցած, քաղաքէն

գուրս կ'ելլէին հալէպցի երեք ընտանիքները . Ճամբան Ձեթունցիք կը հասնին և կ'առնեն կը փախցնեն տը-
հան, Յարութիւնը, և կը տանին Չիթուն, իսկ մայրը
կը սդռայ . «աման, յղումը արարթարը» (աման, զա-
ւակս յափշտակեցին) : Խուժը մը երիտասարդներ, կ'եր-
թան կը մօտենան որդեկորոյս ծնողքին, համուղելով,
մշխիթարելով մինչև Մարաշ կ'երթան և կը ղրկեն ամե-
նայն պատուով : Օրեր կ'անցնին, Յարութիւնը երեւան
կը հանեն, որ շնորհակալութիւն կը յայտնէ զինք այդ
աստիճան սիրելուն համար :

Հնաւանդ սովորութեան մը համեմատ, Ձեթունի
ժողովուրդը կը կառավարուէր ժողովով մը, որ կազ-
մուած էր քաղաքին գլխաւորներէն և աւագ քահա-
նայէն : Ժողովի միջոցին հրաւիրակին կը յանձնէր աւագ
քահանան ժողովի հին իշխանութենէն մնացած գաւա-
զան մը, զոր պարտ էր յանձնել կանչուող անձին, և
սա, պարտ էր առնել ձեռքը և բերել յանձնել ժողովին
ու այնպէս ներկայանալ : Քաջ Արթինը նոյն ձեւով կը
ներկայանայ ժողովին, որ կ'որոշէ և իշխան կ'ընտրէ
ժողովրդեան մէկ մասի փափաքն ին վրայ և իշխան օծել
կուտայ զՅարութիւն, սա, կարգուած ըլլալով արդէն,
կ'ունենայ Մարտիրոս անուն զաւակ մը, որ կը կոչուի
Աբարդեան : Յարութիւն կ'ըլլայ իշխան Վերի-Քէրծէրի
տակ գտնուող ժողովուրդին : Իր տղուն Մարտիրոսի
օրով կ'ըլլայ իշխաններուն բաժանումը : Յարութիւն
փափաք կը յայտնէ որ զատ բաժանում չըլլայ, սակայն
ժողովուրդի ձայնին կը հպատակին ամէնքը : Հոս յիշ-
ւած և որոշուած կը գտնենք թաղերուն անունները .
Սուրէնեան թաղ, Եաղուպեան թաղ, Աբարդեան թաղ,
Շորվոյեան թաղ : Արեւելեան մասը Ձեթունի — Փի-
սիր, Սօրխուն, Ձերմուկի դաշտին մէկ մասը, Շէհր-
ճէկի կէսը, Խաչ-Մատ, Քէօր-Փունար — , կը տրուի

Աքարդեան թաղի ժողովուրդին. Արեգնի մեծ մասը, Բէրթմէնը, Պողազ, Արբալըզ և Էօկէճ. այդ տեղերն ալ Աքարդեաններուն կը տրուի. Աքարդեաններու հողերը տարեկան 20,000 քիլէ արմտիք կ'արտադրեն, այնպէս որ առածի կարգ անցած է սա խօսքը թէ՛ «Աքարդ օղլու տէսին քի պէրէքէթ վէրսին Կիւրիւտիւնին տարբսրնա» : Ամէն տարի 8—9 հազար քիլէ կորեկ կ'ունենայ եղեր : Բաւական տարիներ ժողովուրդը հովուելէ վերջ կը ձերանայ և իշխանութիւնը կը յանձնէ իր Մարտիրոս տղուն : Մարտիրոսն ալ բաւական տարիներ կը կառավարէ ժողովուրդը խաղաղութեամբ, մարդասիրութեամբ ու ողորմածասիրութեամբ ու 14 տարիներ ապրելով կը մեռնի, իշխանութիւնը թողնելով իր Նազարէթ որդւոյն, որ 109 տարեկան կը մեռնի և իշխանութիւնը կը մնայ Միքայէլ որդւոյն : Ասոր օրով Նէտիրցիները կուգան կը գրաւեն Արեգնի հողերը : Միքայէլ կ'երթայ կ'այրէ անոնց տուները, անոնք անկէ կ'ելլեն Ճիհանի եզերքը կ'երթան բնակութիւն կը հաստատեն. հոնկէ ալ կը վռնտէ, այս անգամ կ'երթան կը հաստատուին Իսլամ ըսուած տեղը, Մարաշէն 3 ժամ իսկ Զէյթունէն 6—7 ժամ հեռու :

Յարութիւն իշխանէն վերջ իր դրած կանոնադրութիւնը յարգուած է միշտ իր յաջորդներուն օրով : Շրջակայ գիւղերէն առած տասանորդին մէկ մասը՝ իր ընտանիքին, մէկ մասը՝ աղքատ ժողովուրդին կը յատկացնէին :

Որդին Աարտիրոս ծնած է 1616ին և մեռած 1722, որ ամենայնիւ հլու հնազանդ իր հօր պատուէրներուն, բնաւ չչեղեցաւ առաքիտութեան ճանապարհէն և իր յաջորդներուն ալ նոյն կանոնադրութիւնն ու պատուէրները աւանդեց, որովհետեւ կ'ըսէր ան միշտ. «Աւետարանի մէջ ճշմարիտ սկզբունքներ կան, որոնք չեն մեռ-

նիր և չեն ծերանար, ինչպէս անոր հեղինակն և երկնի-
ու երկրի արարիչը. պէտք չէ բնաւ կիրքերէ տարուիլ .
ժողովուրդին շահն ու հանգստութիւնը՝ անհատական
չահերէն ու հանգստութենէն վեր բռնեցէ՛ք» : Մարտի-
րոսի օրով պատահեցաւ սպանութեան դէպք մը, որ
բաւական սուղի նստաւ Զեթունցիներուն : Մարաշէն
միւտիր մը կը զրկուի Զեթուն, որպէս զի զեթունցիներէն
քանի մը զուրուշ հաւաքէ, սակայն այս կաշառա-
կեր ու շուայտ պաշտօնեան կրակսի ինքզինք զեղխու-
թեան տալ և օր մը, երիտասարդներ, տեսնելով անոր
խիստ ու անողոք ընթացքը, կըսպաննեն, երկար չար-
չարելէ վերջ . այս անարգ պաշտօնեան կրակսի ջղապըր-
կումներ ցոյց տալ ու ճանկուտել իր գանկէն վազող ար-
իւնով թրջուած գետինը. ուրիշ երիտասարդներ ալ կը
հաւաքուին դիտելու այս տեսարանը և քաշկուտելով
քաղաքէն դուրս կը հաննեն : Պաշտօնեային յապաղումը
կասկածներ կ'արթնցնէ Մարաշի միւթէսարրըֆին, որ
չկարենալով ուրիշ միջոց գտնել պատժելու Զեթունցի-
քը, եասախ կը հանէ և ա՛հ բոլոր զեթունցիք պար-
տաւորուած կ'ըլլան մնալ Զեթունի մօտիկները, չէին
կրնար ոչ Մարաշ, ոչ Անտրուն, ոչ Հաճըն, ոչ Կոկիսոն
և ոչ Էլպիստան երթալ : Զեթունցիք սկսան խլրտիլ :

Մարտիրոս իշխանը գնաց Մարաշ փաշային քով
և պարզեց իրաց կացութիւնը, ըսելով . «Յարգ ժողո-
վուրդը հազիւ կրցայ դապել և ո՛ր և է անտեղութիւն չը
ծագեցաւ, եթէ այսուհետեւ Զեթունցին արդար իրա-
ւունքով յարձակի շրջակաները, ամէն անգթութիւն
գործելով, այն ատեն ես պատասխանատու չեմ» : Փա-
շան նախ երես չտուաւ, բայց երբ տեսաւ կարծուկ
օսկիները, որոնք կը խշրտային Աբարդեանի դուրս հա-
նած քսակին մէջ, մուկի պէս ականջները սրնց . իսկ
երբ լսեց թէ՛ Աբարդեան՝ իր տունը նուէրներ զրկած է

Չորիններով, հաւատքի եկաւ և մազնիսական զօրութեամբ մը դարձաւ դէպի կարմուկ լիրաներ կրող Մարտիրոս իշխանին և սիրով ու պատուով ընդունելով զայն, անմիջապէս « Եասախ » ը (արգելք) վերցնել տուաւ. իսկ ինք, Աբարդեան իշխանին կարմիր չուխայէ վերարկու մը նուէր տուաւ, և 400 հեծելազօրաց գունդ մը, սրպէս զի այդ զօրքերուն ձեռքով երթայ շրջակայ թուրքերուն ու քուրդերուն տիրէ և անոնցմէ դիզուա տուրքերը գանձէ: Արդարեւ Մարտիրոս իշխանը կուգայք Ձեթուն մեծ պատիւներով, ժողովուրդը մեծ խանդավառութեամբ կ'ընդունի զինք, ապա միւս իր աստիճանակից իշխաններուն հետ կ'ելլեն շրջակայ թուրք գիւղերու վրայ և կըսկսին ըստ օրինի հաւաքել տուրքերն ու յետեալ աասանորդը, ամենայն կանոնաւորութեամբ. հակառակ շարժողները կը պատժուէին աքսորով ու Ձեթունի մէջ բանտարկելով, իսկ իշխանին դէմ դաւաճանողները՝ մահուամբ, նոյնիսկ դաւաճանի ընտանիքներուն ձեռքովը:

Մարտիրոսի տղան Նազարէթ իշխան ծնած է 1652ին և մեռած է 1751ին: Իր օրով Հեթում քահանան Պոլիս կ'երթայ, Ձեթուն իր շրջականերով ժայռոտ տեղ մը ըլլալը և հակառակ իր անբեր դիրքին, Մարաշի պաշտօնեաներու խիստ ընթացքը և անվայել վարուելակերպը յիշեցնել. կը պատմէ ճիղմէճօղլու միւտիրին սպաննութեան պարագան և կը խնդրէ որ, Ձեթուն ուղղակի կապուի Պոսոյ կեդրոնին, թեթեւ տուրքով մը, նկատի ունենալով Ձեթունի ապերախտ հողը և Մարաշի ապիրատ էշրաֆները: Սուլթան Մուրատ կը հաւանի և այդ առթիւ Ֆերման մը և Ձեթունի իշխաններուն լիազօրութիւն կուտայ հովուելու և խաղաղեցնելու շրջակայ թիւրք ու հայ հասարակութիւնը:

Հեթում քահանան, Սուլթան Մուրատէն բերած

հրովարտակին տրամադրութեան համաձայն, 150 ոսկին ստաջին անգամ ինք կը բերէ Պոլիս և փոխան իր վարձքին ու աշխատութեան, կ'ընդունի զպաղէն ոսկեզօծ սուր մը: Իշխանը հայրաքար և ժողովուրդին բարօրութեան համար աշխատելով երկար տարիներ, կը մեռնի կտակելով իր յաջորդներուն՝ ըլլալ պատուաւոր, զիրքի տէր քաջ անձեր և արժանի՝ վայելելու Սուլթան Մուրատի ըրած առանձնաշնորհումներն ու գործածելու անոր շնորհած ոսկեզօծ սուրը:

Իշխան Նազարէթին կը յաջորդէ իր որդին Միքայէլ, որ ծնած է 1660ին և կը մեռնի 1788ին. սա՛ երկար տարիներ աշխատելով ժողովուրդի բարօրութեան համար, անփոփոխ կերպով կը պահէ իր նախնեաց պատուէրները: Իր օրով Բերդուսի մաս մը Հայեր կը չուեն դէպի Զեթուն և իշխան Միքայէլ ասպնջականութիւն կը չընորէ իրենց և Արեղնի (Ալապաշ) հողը, որ իրեն կը պատկանէր, անոնց կուտայ: Այսպէս կը հիմնուին Ալապաշի մէկ երկու դիւղերը:

Իշխան Միքայէլին կը յաջորդէ իշխան Գաբրիէլ, ծնած է 1723ին: Իր օրով Պոյամեան ցեղը զօրանալով կ'ուզէ իշխանութիւնը առնել Աբարդեանց ցեղէն. իշխան Գաբրիէլ, Նախ յորդորական ձեւերով կ'ուզէ հասկըցնել թէ՛ չեն կրնար վարել ու պէտք է քաշուին փառասիրական այդ տենչանքէն. սակայն անոնք կը յամառին և կոխ մըն է կըսկսի. երկուստեք մահեր կը պատահին, Աբարդեաններէն երկու հոգի, իսկ Պոյամեաններէն երեք. այս եղելութեան վրայ իշխան Գաբրիէլ կը փոարէ Պոյամեանները Սարը-Կիւղէլի Զախը գիւղը, Զեթունէն դէպի արեւելք 8 ժամ հեռու. իշխանը այդչափով ալ չգոհանար և կ'երթայ կը պաշարէ զանոնք իրենց տան մէջ և չոր խոտի դէվերը այրել կուտայ, որպէս զի բոլոր տնեցիները այրին. սակայն,

բարերազդեարար, հովը այնպէս մը կը փչէ որ, Պոյեամ-
եաները ծուխին մէջէն փախչելով կ'ազատուին ու կ'եր-
թան Ղարաօուտ թուրք գիւղը: Տարիներ կ'անցնին,
Զեթունի միւս իշխաններու միջամտութեամբ հաշտու-
թիւն կը գոյանայ և պոյամեանները կը վերադառնան
Զեթուն, վիզերնին ճերմակ պատանք փաթթելով, իբր
ներողութիւն խնդրելու խորհրդանշան: Աբարդեան իշ-
խան երկու ջրաղաց և ագարակներ կուտայ Պոյամեանց
իբր արեան գին մէկ հոգի աւելի սպաննուածին:

Իշխան Գաբրիէլի ժամանակ Գօզան-Տաղը ըսուած
լեռնէն (այժմու Սիսի ու Ֆէքէի միջեւ) 13 տուն թուր-
քեր, սպաննութեան մը հետեւանքով կը փախչին և կու-
գան Զեթունցիներուն կ'ապաւինին: Իշխանները ժողով
կը գումարեն և թեր ու դէմ կարծիքներէ յետոյ կ'որո-
շէն որ իշխան Գաբրիէլ Աբարդեան իր ունեցած հոգե-
քէն մաս մը յատկացնէ այդ նորեկ ժողովրդին, հիմնուե-
լով Սուլթան Մուրատի այն տրամադրութեան վրայ,
ըստ որում պէտք չէր խտրութիւն դնել հայի ու թուրքի
միջեւ. և կը տրուի այդ տասնըհինգ անեցիներուն
այժմու Բէրթմէն անուն գիւղին տեղը, և շրջակաները,
Զեթունէն 3—4 ժամ դէպի արեւելք, երկու ժամ լայն
և երկու ժամ երկայն տրամագծով: Տուներն անգամ
Զեթունցիք կը շինեն Փարսախցիներուն, եզ ու ոչխար
և ցանքի համար ցորեն կուտան. այդ գիւղացիներուն
կուգան կը խառնուին 5—6 տուն Բէրթմէն անուն և
գիւղին անունը կը կոչուի այդ օրէն Բէրթմէն: Այժմ
այդ գիւղացիք 60ի չափ տուն են:

Իշխան Գաբրիէլ, իր ծերութիւնը պատրուակելով,
իշխանութիւնը կը յանձնէ իր Մարտիրոս տղուն. իսկ
սա, չորս տարի շարունակ, հայրական գորովանքով իր
թաղը կառավարելէ ետքը, օր մը, իր հօր իշխան Գաբ-
րիէլի ողջութեանը, և անոր հաճութեամբը, ժողովի կը

հրաւիրէ Չեթունի արքեպիսկոպոսը, վարդապետները, քահանաներն ու միւս թաղերու երեք իշխանները, և ասոնց ներկայութեանը և իր յօժար կամքովը, իր ասն-իշխանութիւնը կը յանձնէ Եէնիտուենեանց տոմին, և ինքը կը մնայ Չեթունի ծերակոյտին անդամ :

Իշխան Մարտիրոս, քանի մը տարի ետքը, Երուսաղէմ ուխտի կ'երթայ, ճամբան, Մարաշի կառավարութիւնը կը գրաւէ իր մէջքի թուրը, զոր Սուլթան Սուրբատ Դ. նուիրած էր իր նախնիքներէն Նազարէթ իշխանին : Պապենական թանկագին աւանդին այս յափըշտակումը մեծ վիրշտ պատճառեց ծերունիին : Հետեւելով իր նախնիքներու շաւիղին, ինքզինք նուիրեց բարեգործութեան, թաղին ազգատները խնամելով առատ առատ նպաստներով : Յաճախ կ'ըսէր. «Երկու փափաղ ունիմ. նախ՝ քահանայ ձեռնադրել տալ Դաւթեղեցեանց աստուածավախ Պ. Գրիգորը, որով այս քրիստոնեայ Դեւտական ցեղին քահանաներուն թիւը կը հասնի 98ի, յետոյ թոռանս Յովնանի հարսնիքը տեսնել ու մեռնիլ...» : Եւ իրօք հասաւ այդ երկու փափագին ալ : 1863 Յունվար 14ին, իր թոռան Յովնանի հարսնիքին իրիկունը, ժամը 2ին, հարսը տուն բերուէն կէս ժամ ետքը, իր վերջին օրհնութիւնը տալով նորագոյն սմուկին, յանկարծ մեռաւ 98 տարեկան հասակին մէջ :

Իշխան Մարտիրոսի որդին մահտեօի կարապետը ծնած է 1810ին : Այս առաքինի Չեթունցին կը պատմէր թէ՛ Աղիզ բաշայի մեծ պատերազմը փճացուցած էր Աբարդեանց ամբաւ հարստութիւնը, և թէ՛ ինքը, կառավարութիւնը Չեթունի մէջ նոր մտնելուն, Գատարանի անդամ ընտրուած էր և ինքը վճարած էր ութ տարուան զիջուած տուրքերը, 250 ոսկի : Մահտեօի

Կարապետ Աբարդեան 1871 Յուլիս 16ին հիւանդանալով,
յաջորդ օրը մեռաւ :

Աղզարանական այս ամփոփոյքէն կը հետեւի թէ՛
Զեթունի բերդին չորս իշխանական ցեղերէն մէկը, այն
է Եէնիտիւնեայի ցեղը, շատ հին չէ և թէ այդ ցեղէն
առաջ, նոյն բերդաքաղաքին վերին կամ Ս. Լուսաւոր-
չայ թաղին թաղապետ իշխանը եղած է Աբարդեանց
ազնուազարմ տո՛մէն քաջ Զեթունցի մը, որուն մահ-
ւընէն ետքը յիշեալ թաղին իշխանութիւնը անցած է
Եէնիտիւնեայ դերդաստանին : Այս պատմական իրողու-
թեան յենլով, կենսագրական հակիրճ ծանօթութիւն մը
տալ կ'ուզենք Զեթունցի հանդուցեալ Տ. Գրիգոր Մ.
Վ. Աբարդեանի մասին, որուն կեանքը սերտ առնչութիւն
ունեցած է Զեթունի անցեալին հետ : Կրնանք ըսել թէ՛
ազատ Զեթունցիի տո՛միկ նախահայր մը ունեցած է
Գրիգոր Մ. Վ. Աբարդեան, որ ծնած է 1836ի գարնան,
Ս. Լուսաւորչայ եկեղեցւոյն գրեթէ կից շէնքին մէջ,
ուր կը բնակի մինչեւ հիմա Աբարդեանց գերդաս-
տանը :

՝ Գրիգոր երբ կը ծնի, ծնողքը իր վրայ մեծ յոյսեր
անուցանելով և փայլուն ապագայ մը գուշակելով, կը
փութան դնել զայն, վեց տարեկան հասակին մէջ, նոյն
ատենի մեծանուն կարգացող Տ. Մանուկեան Տ. Մա-
նուկ քահանայի քով, որպէս զի կարգաւ գրել սորվի :
Քանի մը տարի կը շարունակէ հոն, ոստայնանկ-վար-
ժապիտ քահանային երկաթէ բազուկներուն տակ, և
քաւական կը զարդանայ մտքով մինչեւ 1845 թուա-
կանը, ազիտաբեր թուական մը, որովհետեւ այդ տա-
քին սոսկալի սով մը կը տիրէ Զեթունի մէջ : Գրիգորի
հայրը Մկրտիչ աղա և եղբայրը Խաչեր՝ կըստիպուին
Մարաշ երթալ առեւտուրով : Քիչ վերջ հոն կը փոխա-
գրրուի ամբողջ ընտանիքը, ուրկէ սակայն քանի մը

ամիս վերջ Ջեթունի Մաղաչա գիւղը, ուր կը մնան 7—8 ամիս և 1847ին կը վերադառնան Հայրենիք: Այդ միջոցին Ջեթունի Ս. Յովհաննոս եկեղեցին ուսուցչութիւն կ'ընէր հռչակաւոր Յովհաննէս Վ. Մամիկոնեան, օգնական ուսուցիչ ունենալով Ջեթունի բանգէտ ու անձնուէր աւագերէցը, Տ. Ղազար Տ. Ղազարեանց, հայր մեր օրերու ծանօթ հրապարակագիր-վիպագիր Սմբատ Բիւրատի: Գրիգորիկ, 12 տարեկան, կըսկսէ յաճախել Ս. Յովհաննու վարժարանը, յետոյ Մամիկոնեանի մեկնելէն ետքը, կը յաճախէ Ս. Աստուածածնայ դպրոցը, Ալպիստանցի Կարապետ վարդապետ Ջէրանեանի քով: 1848ին, երանելի Տ. Միքայէլ կաթողիկոսի Ջեթուն գալէն և մեկնելէն չորս ամիս վերջ ժանտաւայ մը կը կոտորէ բնակիչները և Գրիգորիկ, նոյն տարին, յունիսին, կը կորսնցնէ իր մայրը Նունուֆարէ 1855ին, քիչ չատ նախնական կրթութիւն ստացած, Գրիգորիկ կ'երթայ ուղղակի Երուսաղէմ, կը մտնէ Ս. Յակոբեանց Աթոռոյ միաբանութեան մէջ, երեք տարի երկու ամիս կը ծառայէ, Դաւիթ եպիսկոպոսէն դպրութեան չորս աստիճանները կ'ընդունի և 1858 ապրիլին կուգայ Պոլիս, Սկիւտար Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ քարոզիչ Մարաչցի Բէֆսիզեան Մկրտիչ վարդապետին քով: 1858ին այս վարդապետը Գաղատիոյ առաջնորդ կը կարգուի, Գրիգորիկ հետը կ'երթայ. 1860ին, երբ վարդապետը եպիսկ. ձեռնադրուելու համար էջմիածին կ'երթայ, Գրիգորիկ դարձեալ կ'ուղեկցի: Պոլսոյ ճամբով Գաղատիա կը վերադառնան և 1861ին, հայրը գալով Գրիգորը կը տանի Ջեթուն, ուր Ս. Աստուածածնայ վանուց տաճարին մէջ կը ձեռնադրուի վարդապետ, 1861 ապրիլ 7ին, Վանահայր Առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոս էօքսիւղեանէն, նոյն տարին աշնան, կը

փութայ Հայէպ, անկէ Պերութ, Իզմիր և Աֆիոն Գա-
րահաբ, իր նախկին մեծաւոր եպիսկոպոսին ջով :
1862ին կը վերադառնայ Պոլիս, ճիշդ այն տարին, երբ
Ազգ. Պատրիարքարանը փակուած էր, սահմանադրու-
թեան կռիւներով :

Ան այս թուականէն կրսկսի իր գործունէութեան
չրջանը, որ ի վեր կը հանէ Գրիգոր վարդապետին ձեր-
քերն ու բնածին հայրենասիրութիւնը :

Այդ տարին Չեթունի մէջ պատերազմ կը տիրէր :
Չեթունցիք ա՛ռաւոր ընդդիմութիւն մը ըրած էին. յի-
սուն հազար օսմ. զինւորներ ընկճուած, ցիր ու ցան
եղած էին : Սուլթան Ազիզ վերջ ի վերջոյ որոշած էր
մեծ բանակ մը զրկել Չեթունի վրայ ըսելով. «Նս Չէյ-
թուն չունիմ, հոն խոտ պիտի բուսնի» :

Բայց այս որոշումը չը գործադրուեցաւ, ֆրանսա-
կան կառավարութեան ազդու միջամտութեամբը, որուն
պարագաներուն վրայ պիտի խօսինք :

Յետոյ Նաբոլէոն քննիչ մը զրկեց Չեթուն և հարկ
եղած կարգադրութիւններն ըրաւ : 30,000 զօրաց ցիր
ու ցան եղած պարագային, Չեթունցւոց դրաւած եօթը
թնդանօթներն ալ, որոնք Մարաշ տարուած էին, ծախ-
ւեցան և ստակը Չեթունցւոց բաժնուեցաւ, Ֆրանսա-
ցիներուն կարգադրութեամբ :

Գրիգոր վարդապետ, Եւրոպայէն փառաւոր դար-
ձին, Պօղոս Պատրիարքին կողմէն կը գնահատուէր ու
կը զրկուէր Արմաշ, որպէս զի զերծ մնայ կառավարա-
կան հետապնդումէ : Արդարեւ, Սուլթան Ազիզ շատ
փնտուեց որ պատժէր Աբարդեան վարդապետ, որուն
ծպտեալ ճամբորդութեան և կատարած դերին վերա-
հասու եղած էր :

Հայրենասէր եկեղեցականը հաշիւը օրի չափ կը

մնայ Արմաշ, ու Պոլիս դարձին, կը տեսնէ Զեթունի իշխանները՝ Հազար Շորվայեան, Աստուածատուր Եէնիտիւնեան, Մհրտիչ Եաղուպեան և Նազարէթ Սուրէնեան, որոնց հետ կը գտնուէր նաև Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ Տ. Մովսէս քահանան։ Բիչ յետոյ կը հասնի նաև Պոլիս, Ս. Յակոբ եկեղեցւոյն աւագերէցը, Տէր Ղազար, քաջարի և իմաստուն քահանան, հայրենեաց աքտորականները ետ դարձնելու փափաքով։ Պոլիս գտնուող Զեթունցիք, որոնց մէջ, յետոյ, ուրիշ յարանուանութեանց հետեւորդներ կ'ըլլան, պարագայ՝ որ սկիզբ եղած է մինչեւ օրս Զեթունի մէջ գտնուող բողոքական և հռոմէական յարանուանութեանց գոյութեան, կը վերադառնան վերջապէս իրենց սեղը։ Գրիգոր վարդապետ ալ կը վերադառնայ, բայց թախանձանօք Այնթապ գտնուող Բիւրքճեանօֆֆ Յովհաննէս աղայի, նոյն տեղի առաջնորդութիւնը կը վարէ մէկ տարի, իր պաշտօնավարութեան շրջանին մէջ՝ հաստատելով վարդանեան թանգարանը, բարեկարգելով վարժարանները, ևն. ևն.։ Այդ միջոցին, 1867ին, Բննիչ յանձնախումբ մը կը մեկնի Պոլսէն Զեթուն (անդամներէն մէկը՝ Աղաբէկեան Սարգիս էֆէնտին էր) և Գրիգոր Վ. Աբարդեանի 1863ին կազմած վարչանին ժողովին վերջին հարուածը կուտայ, 21,000 դրուշ տարեկան անփոփոխ տուրքը 150,000 դրուշի բարձրացնելով։ Այս թրւականին թուրք կառավարութիւնը կը մտնէ Զեթուն և առաջին գայմագամը կ'ըլլայ Սալի՝ անուն անձ մը, որ յետոյ Մարաշի կառավարիչ Սալի՛ն բաշան պիտի ըլլար։

Նոյն տարին, Գրիգոր վարդապետ, հակառակ իր բաղձանաց, Պօղոս Պատրիարքին ինքնազէր նամակովը կը ստիպուի ստանձնել Հիւսնիմանսուր-Ատիամանի առաջնորդութիւնը, զոր կը վարէ վեց ամիս։ Ա. Պա, հոն

կը հասնի Զեթունի Եէնիտիւնեայ իշխան Աստուածա-
տուր, վարդապետը առնելով կը տանի Էջմիածին: 1869
թուին կը վերադառնան Պոլիս: Վարդապետը, նոյն
տարին, կ'երթայ Հալէպ, Քէֆսիզեան Մկրտիչ եպիսկոպոսին
առաջնորդութեան կոնդակը տանելու պաշտո-
նով, ուրկէ կը մեկնի Զեթուն, և ուր 1871ին, Յունիս
ամսուն կը կապուի Առաջնորդ-Վանահայր: Սեպտեմբերի
սկիզբը կ'երթայ Ատանա, կը մասնակցի կաթողիկոսա-
կան ընտրութեան, ատենադպիր՝ պաշտօնով, Սիմէօն
եպիսկոպոս Սէֆէրեանի ատենապետութեան տակ: Ի Սիս
ներկայ կը գտնուի Քէֆսիզեան կաթողիկոսի օժման
հանդէսին և 1872ին Միւռոսի հանդէսին, դարձեալ
ի Սիս: 73ին Պոլիս կուգայ, Զեթունի լուսաւորչական
և հռովմէական Հայոց մէջ տեղի ունեցած հանքածանօթ
գեանի դատի մը համար և կը յաջողի դատին նպաս-
տաւոր լուծում մը ձեռք բերել, նոյնպէս վանուց կալ-
ւածական, ոչխարահամարի և տասանորդական տրոց բո-
լորովին շնորձման հրամանագիր մըն ալ առած, ուրախ,
զուարթ կը վերադառնայ հայրենիքը: 1874ին, իր մա-
րտուցած անձնուէ՛, ու զնահատելի ծառայութեանց իր-
եւ վարձատրութիւն... կը գտնուի Քէֆսիզեանի ըն-
չաքաղցութեան և անձնական ատելութեան, և հանուե-
լով առաջնորդ-վանահայրութեան պաշտօնէն, կը կան-
չուի Մարաշ, ուր չորս ամիս արգիլուածի պէս, կը մը-
նայ, բաւական խտուրթեան ներքեւ: Բարեբաղդաբար,
չուտ կը պրծի հոնկէ և շունչը կ'առնէ Պոլիս, ուր ներ-
սէս Պատրիարք լաւ ընդունելութիւն մը կ'ընծայէ իրեն
և քիչ յետոյ կը զրկէ զայն Արարկիրի առաջնորդու-
թեան, ի հեճուկս Քէֆսիզեան կաթողիկոսի, որուն բը-
նաւորութիւնը ծանօթ էր ներսէսին: Աբարդեան վար-
դապետ հոն կը մնայ երկուք ու կէս տարի և կ'ուրննայ

գնահատելի ու օգտակար պաշտօնավարութիւն մը : Այս պաշտօնին մէջ իր ամէնէն մեծ ծառայութիւնը կ'ըլլայ մաքառիլ Խարբերդցի մեծանուն Զաֆարեան Գէորգ Էֆէնտիւի ազգաշնաս, ձեռնարկին դէմ և ազատել Արաբկիրի ազգայինները զինուորագրութենէ ազատ մնալու համար 10,000 սսկի մօտ գումար մը վճարելու ստիպումէն :

1873ի միջոցներուն, Զեթուն սկսած էր նորէն բորբոքիլ : Շրջականերու թուրքերը նորէն կը նեղէին Զեթունցիներ և համբաւաւոր Պապիկ իշխան պատրաստութիւն կը տեսնէր փոխարինելու համար թուրքերուն ըրածները : Այս պարագան կարելի չէր որ մարտէր կառավարութենէն . այս վերջինը ձայն չէր հաներ երբ թուրքերը կը նեղէին Զեթունցի Հայերը, բայց երբ ասոնք կը շարժէին դէմ դնելու համար յարձակում ընողներուն, կրակ կը կտրէր և կ'ուզէր ընալինջ ընել գանձը : Պապիկ իշխան մեծ անուն հանած էր իբր ապրտամբ և կառավարութիւնը յայտարարած էր թէ անոր գլուխը բերողին 500, իսկ գայն ողջ բերողին 1000 սսկի պարգեւ պիտի տրուի : Պապիկ իշխան ընաւ չէր զգածուեր այս յայտարարութենէն : Ժամանակ մը անցաւ այսպէս, և սակայն ի վերջոյ փոթորիկը պայթեցաւ : Կառավարութիւնը 12,000 զօրք կը զրկէր Բեամիլ և Սաջիտ բաշաներու հետ, ընկեր տալով նաև անոնց Նուրեան Յովհաննէս Էֆէնտին : Այս բանակը իր պաշտօնը կատարելու համար գացած հաստատուած էր Զեթունի շրջակաները, առանց կարենալու Զեթուն մտնել, երբ Գրիգոր վարդապետ թողլով Արաբկիրի առաջնորդութիւնը, վերադարձաւ Զեթուն, տեսնելով որ վտանգի մէջ է դարձեալ իր հայրենիքը : Մկրտիչ կաթողիկոսն ալ հոն գացած էր, բանակին մօտ ուր վրդաններ հաստատուած էին ընակութեան : Կը մնար հի-

մտ բանակցութեանց կատարուվը: Բանակէն պատուի-
բակ կը զրկուէր Զեթուն, Զեթունցոց տրամադրու-
թիւնն իմանալու, և հասկնալու համար թէ՛ պիտի
ընդունուին իրենց կողմէ թէ՛ պիտի մերժուին: Զեթուն-
ցիք որոնք կը պաշտէին Գրիգոր վարդապետը, իբր ի-
րենց փրկարարը, խորհուրդ հարցուցին անոր որ, ի պա-
տասխան հասկնալ ուզեց թէ՛ իրենք զարնելու կողմն
էին թէ ոչ, ամէնքը միացած էին: «Եթէ զարնելու կու-
սակից չէք, լաւ է որ երկրորդական իշխաններէն զըր-
կէք» հրամայեց:

Վարդապետին հրամանը կատարուեցաւ: Երկրոր-
դականները գացին բանակին քով, որ պահանջեց նաև
գլխաւորները: Նորէն դիմում ըրին Զեթունցիք իրենց
պաշտելույն՝ որ թելադրեց զիրենք յայտարարել թէ՛
իրենք զարնելու կողմը չէին, և եթէ բանակը փափաք
կը յայտնէր որ գլխաւորները երթան՝ նախ պէտք էր որ
երկրորդականները վերադարձուէին: Բանակը այս պայ-
մանը ընդունեց, այնպէս որ երթեւեկը ազատ դարձած
էր ա՛լ ու բանակցութիւնը սկսած: Պապիկ իշխան, իր
բանակին չորս կողմը շրջապատուած մարդոցմով, եր-
կիւղ կը նրբընչէր: Բանակը 6—7 ամիս ի զուր ժամա-
նակ կը վատնէր հոն: Պապիկ իշխանը չքոնուեցաւ վեր-
ջապէտ, և երբ լսեց թէ բանակը պիտի մեկնի, առանց
իրեն համար նպաստաւոր արդիւնքի, Ֆէտայի մը
զրկելով ըսաւ թէ «պաշտօնական զօրանցք մը պիտի
կատարեմ, եթէ կ'ուզեն տեսնել զիս, ինչպէս փափաք
կը յայտնեն. այն ատեն կրնան տեսնել»: Առաջարկը
ընդունուեցաւ և Մխալ գիւղին բոլորափքը կատարեց
Պապիկ իշխան իր զօրանցքը: Այս առթիւ երկուստէք
կորուստներ ունեցան և Պապիկ իշխանին կողմէն գերի
բռնուեցան Փրնուզի Նիկողայոս եպիսկոպոսը, Զեթունցի

նշանաւոր Յարութիւն Չաքրրեան և Նօխուտեան Փա-
նօր :

Ասոր վրայ, բանակէն երեսուն յօդուածներէ բաղ-
կացեալ մազպաթա մը կը իմքագրուի և կ'ուզուի «
Զեթունցիք ստորագրեն զայն, իրենց հաւանութիւնը
յայտնելով անոր տրամադրութեանց : Զեթունցիք կ'ըսեն
թէ «մինչև ո՛ր մեր Առաջնորդը (Աբարդեան վարդա-
պետ) չստորագրէ, իրենք ալ չեն ստորագրեր» : Հայրե-
նասէր եկեղեցականը տեղեկանալով մազպաթային պա-
րունակութեան, որ բնաւ նպաստաւոր չէր Զեթունցոց,
կ'արառկէ թէ չկրնար ստորագրել, մինչև որ մազպա-
թային մէջ յիշուած բարեփոխումները ԶԳՈՐԾԱԴՐՈՒԻՆ :
Նոյն ատենի այս Աբարդեանի ընթացքը բնականաբար
կը դատափետուի վառարարութեան կողմէն : Միտիչ կա-
թողիկոսն ալ, որ ստորագրած էր մազպաթան, կառու-
վարութեան կողմէ կը հրաւիրուի կ'արգադուրկ ընել այս
ըմբօստ եկեղեցականը : Կաթողիկոսը կ'ըսէ թէ այդ բանը
չկրնար ընել, բայց կրնայ զայն ղրկել Ատրաման, ուր
մեկնելով, Գրիգոր վարդապետ կը մնայ հինգ ամիս և
անկէ կը վերադառնայ Պոլիս, ուր կը մնայ մինչև իր
մահը :

Աբարդեան վարդապետի յիշատիկի գործունէու-
թիւններ վերջ մը կը գտնեն հոս : Այս թուականէն
վերջ, Պոլսոյ մէջ մինչև իր մահը անցուցած շրջանը՝
զուտ կրօնական է : Այսպէս, քարոզչութեան պաշտօն-
ներ վարած է Սամաթիա, Նարլը-Գարու, Տէրիգիւղ, և
Գասըմ Բաշա Ս. Յակոբ ուր, իր բարի սովորութեան
համաձայն, պատրաստուած է եղեր պատարագելու նաև
այս տարի : Բնաւորութեամբ հեղահամբոյր, սրամիտ,
պատրաստաբան և իմացականութեան տէր եկեղեցա-
կան մըն էր : Ամենուրեք կը յարգուէր ու կը փըն-
տրուէր :

Օրմանեանի պատրիարքութեան օրով, երեք տարի առաջ, հանգուցեալը բանտարկուեցաւ ալ, հետեւեալ պարագաներուն ներքեւ, զոր կ'արժէ ի վեր հանել :

Արիւնարքու Համիտի գահակալութեան օրը, Պէշիքթաշցի լրտես Բարսեղ անուն անձ մը, Բերա, Պօն-Մարշէին առջեւ կը հանդիպի վարդապետին և կ'ըսէ. «Հայր սուրբ, այսօր ինչո՞ւ Մայր եկզղեցին չես գացեր, աղօթելու համար կայսեր»։ «Ինձի պաշտօնական թուղթ չեկաւ» կը պատասխանէ վարդապետը : Լրտեսը ասոր վրայ կը մտնէ զայն կառավարութեան, ըսելով թէ վարդապետը իրեն յայտարարեր է որ ատանկ շուն թագաւորի մը՝ համար, որ իո ժողովուրդին արիւնը կը ծրծէ, չի՛ աղօթեր և աւելի նախամեծար կը համարէ Գառըգիւղի իր փեխն երթալ :

Այսչափը բաւական կ'ըլլայ որ կառավարութիւնը ձերբակալէ թէ՛ Աբարդեան վարդապետը և թէ՛ անոր փեսան, Սերովբէ Փափաղեան, որոնք բարեբազդաբար քանի մը օր վերջ կ'արձակուին Երլտըզէն : Կ'ըսուի թէ հարցաքննութեան միջոցին, Աբարդեան վարդապետ շատ սրախօս պատասխաններ է տուած և յայտարարած է թէ՛ հրօնական մը իրեն վերագրուած յայտարարութեան պէս յայտարարութիւն մը չկրնար ընել, բայց կ'աղօթէ, միայն ինք ցաւ կը յայտէ որ այնչափ Հայեր յանիրաւի կը չափաւորին, կը ջարդուին ու կը բանտարկուին : Աբարդեան վարդապետ երկու անգամ... պատուասիրուած է Երլտըզի մէջ, ուր քննուած են իր բնակարանին մէջէն գտնուած և Պուքրէշէն իր փեսին Յ. Չաքրեանի կողմէ ղրկուած նամակներ որոնց մէջ կ'ըսուէր թէ՛ Հայ ազգը յղի է փայլուն յոյսերով : Հայր սուրբն այնքան կը վրդովուի այդ նամակներուն կառավարութեան ձեռքը հաննելէն որ, արձակուած օրը, «Զըլլայ որ օր

մը նորէն, այդ նամակներով փորձանք մը հանէք զԸԼԽՈՒՍ, տուէք սա նամակներս» ըսած է :

Այս առթիւ կ'արժէ մէջ բերել նաև պարագայ մը, ուրկէ դուրս կուգայ Օրմանեան, իբր անհող պատրիարք մը :

Աբարդեան վարդապետ ելլառդ տարուած պա՛օն, ինչպէս առաջին անգամ, նոյնպէս երկրորդ անգամ կը գիմէ Օրմանեանի որ նոյն օրը պիտի պատարագէր Պէշիքթաշի եկեղեցին : Օրմանեան Սրբազան կ'ղգեստաւորուէր Պէշիքթաշի Խորհրդարանը, երբ Աբարդեան վարդապետ ներս կը մտնէ հոնկէ, հազորդելու թէ զինքը նորէն կը տանին, դարման մը. «ես ի՛նչ ընեմ, կը յարէ Օրմանեան, ի՛նչ կրնամ ընել, դուն գիտես ըսելիքդ, գնա ըսէ՛» : Ատոր վրայ Զեթունցի վարդապետը Օրմանեանի ուսը կը ծեծէ ըսելով. «Այն ատեն քու պատրիարքութիւնդ ո՛ւր կը մնայ» և Աստուծոյ ասպնւինելով, կը մեկնի Խորհրդարանէն :

Հանգուցեալ վարդապետը կը թողու եղբայր մը, Յարութիւն Աբարդեան եւ քերեք քեռորդի, որոնց հայրն էր եղած մինչեւ իր մահը : Ինք իր ձեռքով աճուսնացուցած էր իր հանգուցեալ քրոջ երկու աղջիկ զաւակները, որոնք կը կոչուին այժմ, մէկը տիկին Սիրանոյշ Ս. Փափազեան և միւսը, տիկին Վարդուհի Ն. Զաքրեան, որոնց տուած էր խնամեալ դաստիարակութիւն մը :

Իր ընտանեկան պարագաներէն, դուրս, ամէնուն ալ կը հասնէր, մանաւանդ իր հայրենակիցներուն որոնք Պոլսոյ մէջ, ամէն տեսակ աջակցութիւն կը վայելէին իրմէ :

Իր մահն ալ արդէն, կարծես թէ, յառաջ եկաւ Զեթունի կամ Զեթունցիի մը սիրոյն, իր մահուան նա-

խընթաց հինգշաբթի օրը, երբ իրիկունը կաթուածահար
վըլլար իր բնակարանին մէջ, սաստիկ յուզուած էր
ցերեկը, անոր համար որ հայրենակից մը, որուն մընչեւ
չոգեհաւ ուղեկից եղած էր, ողջ առողջ, իր Զեթուն
վերադարձին առթիւ շատ յիշատակներ արթնցուցած էր
անոր միտքին մէջ և մընչեւ անգամ փղձկեցուցած
զինքը :

Իր կենսագրականը հրատարակութեան յանձնելով
ուզեցինք սա կէտը շեշտել թէ՛ հայ եկեղեցական մը
ի՛նչ հրաշքներ կրնայ գործել, եթէ իրօք ունենայ սրտի՞ն
մէջ զգացում, մտքին մէջ գաղափար եւ կեանքին մէջ
նպատակ, և եթէ ուզէ այս ամէնքը գործածել յօգուտ
այն ազգին, որուն կը պատկանի, և այն երկրին որուն
ծոցը ծնած է ինք, և որուն օգտին, փառքին ու բա-
րեկեցութեան համար նուիրած է ամբողջ կեանք մը,
լեռ, ձոր, ծով, դաշտ, օտար երկինք կտրելով, անց-
նելով և յաճախ ինքզինքը զրկելով :

Ինչպէս տեսնուեցաւ, Քրանստական միջամտութեան
պարագան կը կազմէ Զեթունցի վարդապետին կենսա-
գրութեան փառաւորագոյն էջը : Ուստի, իր ձեռագրեն
քաղելով, կ'արժէ հոս աւելի մանրամասնօրէն պատմել
այդ մեծ դէպքը :—

Գում Գարուի Պատրիարքարանը կ'այեկոծէր այն
օրերը : Սարդչս պատրիարքը հեռացուցուած էր դա՛նէն,
սամանադրութեան առաջին կռիւները դեռ կը շարու-
նակուէին, երբ Զեթունի մեծ պատերազմին արձագան-
գը հասաւ :

Կարապետ Փանոսեան, հայ Ռօշ Փօրը, իր թերթին
Միւլնասի՛ի Էրհիասի մէջ հրատարակած ըլլալով Զե-
թունցի լեռնականներուն յաղթութիւնը, Մարաշի Ա-

զիզ բաշային ամօթայի պարտութեամբ մը փախուստը, ևն, բանտարկուած էր :

Ճիշդ այդ միջոցի՛ն է որ ձանիկ Արամ, Արշակ Յակոբ, Պէշիբեան Ալեքսան և Պարտիզպաննան Յարութիւն, այս չորս վառվառն, հայրենասէր երիտասարդները, Միւնստիի՛ Էրնիասը ձեռքերնին, կուգան կը դռնեն Չմիւռնացի բարեհամբաւ վաճառական Յովհաննէս խան Սաւալանը, կը կարգան թերթը, ուր մանրամասնօրէն սլատմուած էին Զեթունի պատերազմին սլարգանները : Սաւալան կը յուզուի : Երիտասարդները, օգտուելով առիթէն, կ'առաջարկէին վեց աղերսագիրներ մատուցանել վեց մեծ զեպաններուն :

Այն օրերը, Զեթունի Եաղուպեան թաղէն Տ. Մընացական քահանան Պոլիս եկած էր : Սաւալան, վեց աղերսագիրներն ալ պատրաստել տալով, յիշեալ քահանային ձեռքով մատուցանել կուտայ մեծ զեպաններուն, որոնք բացի բրիտականէն, հաւաքական ծանուցագրով մը կը բողոքեն Զեթունի մէջ գործուած բռնութիւններուն դէմ : Մեծ Եպարքոս Ալի բաշան, զայրացած, փնտռել կուտայ աղերսագիրը տուող Տ. Մնացականը, Յիշեալ չորս անձնուէր երիտասարդները Զեթունցի քահանան կը պահեն Սամաթիոյ եկեղեցին, ինչպէս մինչեւ վերջերը կը պատմէր նոյն թաղի Տէր Ներսէս քահանան, և այսպէս, կը յաջողին ազատել զայն կառավարական հետապնդումներէն :

Այնուհետեւ, նոյն երիտասարդները կը համոզեն Սաւալանեանը, Բարիզ պատգամաւոր մը զրկել, Զեթունի լեռան կացութիւնը պարզելու և հզօր պաշտպանութիւնը խնդրելու Նաբոլէօն Գ.ի, որ իր փառքին ու զօրութեան Զենիթը կը դանուէր նոյն տարիները :

Զմիւռնացի ազնիւ վաճառականը յանձնառու կ'ըլ-

լայ հոգալու պատգամաւորին բոլոր ծախքերը, պայման դնելով միայն որ Զեթունցի ըլլայ պատգամաւորը փնտռուողներէ ետքը կը գտնուի այդ Զեթունցին, որ նոր վերադարձած Զեթունէն, Երուսաղեմատունը հիւր էր: Շուտով իմաց կը տրուի Սաւալանի թէ՛ Երուսաղեմատունը Զեթունցի վարդապետ մը կայ, բայց լեզուն՝ թոթով, ու գլուխը՝ գոնջ: Հոգ չէ՛, կ'ըսէ Սաւալան, Մովսէսի՛ն ալ լեզուն թոթով էր, բաւական է որ Զեթունցի ըլլայ, հոգ չէ՛ նոյնիսկ եթէ կոյր կամ կաղ ըլլայ ան: Շուտով Երուսաղեմատունէն կը բերուի Զեթունցի վարդապետը, նոյնինքն Տէր Գրիգոր Աբարդեանը:

— Հա՛յր Սուրբ, հարցուց Սաւալան, Պոլսոյ հայրենասէր ազգայինները կը փափագին որ Բարիզ երթաք դուք իբրև պատգամաւոր Նաբոլէօն Գ. ի քով. ի՛նչ կ'ըսէք, կ'ընդունիք.

— Ի՛նչ ընելու պիտի երթամ, յարեց վարդապետը.

— Զեթունի բարիքին համար.

— Կե՛, կե՛, կ'երթամ... ըսաւ վարդապետը, թոթովելով.

— Բայց, հա՛յր սուրբ, շարունակեց Սաւալանեան, գիտէ՞ք, վտանգաւոր է ձամբորդութիւնը, ծովը կրնայ փոթորիկէ բռնուիլ, շոգենաւը կ'ընկզմի...

— Թո՛ղ ըլլայ...

— Յետոյ, շարունակեց Սաւալան, բոլոր վտանգները կանխաւ ցուցադրելով վարդապետին, գիտէ՞ք, հա՛յր սուրբ, եթէ իմացուի, չա՛տ գէշ կ'ըլլայ.

— Ի՛նչ կ'ըլլայ...

— Կը գլխատեն, կը գլխատեն մարդը, յարեց Սաւալանեան.

Զեթունցի վարդապետը, առանց այլայլելու, բացազանչեց.

— Թո՛ղ գլխատեն, թող զիս կախաղան հանեն, էֆէնտի՛, հայրենիքիս համար ծոփն ալ կը նետուիմ, եթէ հարկ ըլլայ... »

Սաւալանեան, դառնալով իր քովիներուն.

— Տեսա՞ք, էֆէնտինե՛ր, ըսաւ, տեսա՞ք ճշմարիտ վարդապետը :

Ներկաները, չորս ծանօթ վառվռուն երիտասարդները, մօտեցան, կարդով աջը պագին Զեթունցի քաջ վարդապետին, որ ամէն վտանգ, մինչև իսկ մահը կ'արձամարտէր, միմիայն հայրենիքին ծառայելու համար :

Անմիջապէս, Սաւալանեան Յովհաննէս, Ծանիկ Արամ, Արշակ Յակոբ. Պէշիրեան Ալեքսան և Պարտիզպանեան Յարութիւն էֆէնտիներ խորճակցութեան մըտան, և միաձայնութեամբ որոշեցին վարդապետը գաղտնի կերպով Զեթուն ճամբել, կարեւոր հանրագրութիւն մը պատրաստել տալով, շուտով Պոլիս վարդառնալու և անկէ Բարիք մնկնելու համար :

Սակայն, աւելի՛ վաւերական ըլլալու համար, հետեւինք Զեթունցի վարդապետին յուշատետրին, ուր, իր ինքնագիր ձեռագրով, օրը օրին նշանակած է բոլոր դէպքերը :

Ահաւասիկ նոյն յուշատետրէն քաղուած կաշեւոր հատուածներ : —

1862 Յունիս 19ին Ատաբազարէն մեկնեցանք Նիկոմիդիա, և ասկէց՝ Պոլիս, Երուսաղիմատուն իջանք : Յուլիսը հաս հանեցինք : Օգոստոսին Պիզիս կերեպիս (Զեթունցի) Պոլիս եկաւ բողոքագրով, որպէս զի Ազիզ բաշայի սպառնալեաց առջև առնելու հոգ տանի Պատրիարքարանն. նոյն օրն, Պոլսոյ հասարակութիւնը

պատրիարքարանը գոցեց և տեղադրեց Ստեփանն եպիսկոպոսը դուրս հանեց պատրիարքարանի մէջ գտնուողներով հանդերձ: Սամանադրութիւնը Բ. Գուռնէն քննուելու վախ կար:

1862 Օգոստոս 16ին լուր առինք որ Ազիզ բաշան Զեթունի վրան յարձակելով յաղթուած և մեծ կորուստով Մարաշ փախեր է. և դեռ պատրիարքարանը գոց կը կենար, և թէպէտ ս'րքան որ բացուեցաւ, սակայն պատրիարքարանի և այլ մեծամեծաց կարողութենէն վեր համարուեցաւ Զեթունի վտանգաւոր կացութիւնը. որոնք չէին համարձակէր բարեխօսել Իրան, մանաւանդ Լեւոն իւստանի մըն ալ անունը ելեր էր թէ՛ Եւրոպայէն Հայոց համար անկախութիւն կ'ուզեր:

1862 Սեպտ. 1. — Կ. Պոլիսէն ելալ Զեթուն երթալու. Օգոստոս 2ին Մարաշու Ազիզ փաշան Զեթունի վրայ քալեց, Այապաշու գիւղը մոխիր դարձուց, նմանապէս Մխալ (Աւագալ) և Ս. Փրկիչ ալ աւարի տուաւ. անոր համար դացիինք Աշիր Փաշային հետ մինչեւ Մարաշ, որն որ կուսակալ ընտրուած էր:

Սեպտ. 2). — Զեթուն հասանք: Սեպտեմբեր 22, Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին պատարագ մատուցինք վասն Աբարդեան մ'առի Մկրտիչ հօրս հոգւոյն համար, որն ճգ. 2ի պատերազմին մէջ իրեն կեանքը կնքեր էր չէրքէզներուն ձեռքը:

Սեպտ. 26. — Զեթունէն ելանք Գողգիա երթալու նպատակաւ, Պոլիսի վրայօք Սաւալանի հետ (Յովհաննէս աղա):

Հոկտ. 6ին շաքաթ օրը Իսկէնտէրուն հասանք և նոյն օրը ուսուսկան շոգենաւով մեկնեցանք:

Հոկտ. 14ին կիրակի օրը Պոլիս հասանք. —

Հոկտ. 18ին Իրնգշաբթի օրը Պոլիսէն մեկնեցանք

Յովհաննէս աղայի հետ որն որ հիւանդ էր, Գաղղիական
Էնկիլիս շոգենաւով, երկու հաս տաճկական ոսկիով հա-
զիւ փաւարոսը հանել տուինք Պատրիարքարանի ան-
խիղճ ծառաներուն ձեռք...: Բիրէա, Մեսինա հան-
դիպելով Մարսիլիա հասանք հոկտեմբեր 23ին հինգ-
շաբթի օրը: 26ին, ուրբաթ օրը, ժամը 1ին ըստ Գաղ-
ղիացւոց երկաթուղիով ելանք և 27ին շաբաթ օրը ժամ
8ին Փարիզ հասանք, քանի մը ժամ Սաւալանի տունն
կանգ առնելով, մէկ մեզօն (տուն) խրկեց, այն օր և
հետևեալ օրը, կիրակի, լեզու չը գիտնալուս պար-
տաւորուեցայ մինակս երթալու Սաւալանի տունը, ուր-
տեղ գտայ նաև Կարապետ վարդապետ Շահնազար-
եանը: Կիրակի գիշեր անոր քով պառկեցանք: Հինգ-
շաբթի օրը Տատեան Պօղոս պէյին և Կրճիկեան Յակոբ
էֆէնտիին հետ տեսնուեցանք նոյն օրը, Բլաս սիւ բան-
քօն, սննեակ մը բռնեցինք, ամիսը 24 ֆրանք, առանց
հացի:

Նոյեմբեր 5, կիրակի օրը գաղղիական Տէրութեան
Գանձատունն պտըտեցանք Մուրատեան պարոն Աբրա-
համի ու Ալեքսանդրապօլցի Պ. Գէորգի հետ:

Նոյեմբեր 11ին շաբաթ օրը, Երամեան Կարապետ
աղան մեզի հրաւիրեց փառաւոր պանդոկ մը կերակուրի.
հինգ մարդով, — Սաւալանը, Կ. Վ. Շահնազարեանը,
բժիշկը, ինքը և ես. —

Նոյեմբեր 15ին չորեքշաբթի գիշերը երազ տեսայ
որ Զեթունը պաշարուած է:

Նոյեմբեր 18ին շաբաթ օրը Մինիստրին գացինք,
այսինքն Արտաքին գործերու նախարարին, վայելուչ
պատուուեցանք, Սաւալան Յովհաննէս աղա, Կ. Վ.
Շահնազար և ես:

Դեկտեմբեր 1. — Մինիստրէն Զեթունի Ս. Առաջ-

նորդին և չորս իշխանաց համար նամակ առինք գաղ-
ղիերէն գրուած :

Դեկտեմբեր 13ին թատրոն գացինք Կ. Վ. Շահնա-
զարեանցի հետ. Պ. Ա. Մուրատեանին հետ կրկին գա-
ցինք նոյն թատրոնը ; մինչ ցարդ տեսած չէի :

Դեկտեմբեր 15ին հայ հռովմայեցւոց Մուրատեան
գարոցը գացինք, Սուքիաս վարդապետին հետ տես-
նուեցանք և մէկ օրինակ Թումա Գեմբացի ընծայեց մե-
զի : Գրիգոր և Պետրոս վարդապետաց հետ տեսնուե-
ցանք և զրատուն, թանգարան և հնութիւններ, Մխի-
թարայ, Պապի պատկերները տեսանք, Պիոս պապին,
որ ներկայ արքայութեան վաճառողն էր : Ալեքսադրա-
պօլցի Պ. մատ. Գէորդին երկրէն գիր եկաւ, ի սիրոյ սի-
րելութեան ուրախացանք :

Դեկտեմբեր 16ին գաղղիացւոց մայր եկեղեցին գա-
ցի : 18ին պարոն Ա. Մուրատեանին ձեռքը գիր մը տե-
սայ Մարաշի առաջնորդին և աղաներու կողմէն չըր-
ւած ու ստորագրուած, որուն մէջ գրուած էր թէ՛ երեք
իշխանները ուզուած էին Մարաշի բաշայէն և Պոլիս փա-
խած են, և իշխանաց ընտանիք խնդրուած են ի Մա-
րաշ : Նոյեմբեր 28ին գրուած էր :

Դեկտեմբեր 27ին Տատեան Պ. պէյին տօնախմբու-
թեան գացինք, նոյն օրը, Կ. Վ. Շ. ի հետ պարոն Տավ-
ախիչին գացինք տեսութեան, որ եղաւ երկրորդ տե-
տութիւն, արտաքին պաշտօնէին Գ. խորհրդականն է :

1863 Յունվար 1, կաղանդ. — Սաւալան Յովհան-
նէս աղային տունը գացինք, և նոյն օրը, Սաւալան և
Կ. Վ. Շահնազարեանը սրգողեցան իրարու հետ, Գաղ-
ղիոց Արտաքին Պաշտօնէին՝ Զեթունի առաջնորդին և
իշխանաց անուամբ գրած նամակին պատճառաւ, որն

որ Սաւալան խնդրեց Կ. վարդապետէն, և նա՛ չը տը-
լաւ նամակը... :

Յունվար 3ին, Սաւալան ելաւ Ռիւ Ռիւօլի Թաղէն
և ուրիշ տուն գնաց :

Յունվար 6ին, Ս. Մննդեան օրն Բարիզ ձիւն եկաւ,
մէկ մատի չափ մնաց, յետոյ հալեցաւ : Նոյն օրը Կա-
րապետ աղային գացինք և անկէ յետոյ Տատեան Պօղոս
պէյին. Ժամը Չէն մինչեւ 10 սիրով ընդունուեցանք, և
Մագթաղինէ հանրմ աշջիկն ալ մեզի շատ պատուելով,
հանեց վիզէն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի մասունքն տուաւ
որ Ղալաթիայի Տէր Յովհաննէս քահանան տուեր էր և
մէկ ալ Ս. Ստեփաննոսի մասունք որն որ Մատթէոս
Սրբազան Կաթողիկոսն տուեր էր, ինձ ընծայ տուաւ որ
ամենեւին չմոռնամ իրեն ազնուութիւնն, գովանի ա-
նուն, թէ՛ շատ ուրիշ մարդասիրութիւններ ալ ըրին
աստուածահաճոյ :

Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանցէն՝ Ձեթունի
անուամբ գումարուած ստակը խնդրեցին որ տանինք,
այն խեղճ գիւղերը դպրոց շինել տալու, յանձնառու
չեղաւ» :

Ողբացեալ վարդապետին յուշատետրէն բառ առ
բառ արտագրուած այս շահեկան կտորներ կը բաւեն
անգամ մըն ալ չեշտելու ազնիւ և օգտակար դերը,
զոր կատարեց ան իր հայրենիքին ազատագրումին հա-
մար :

Պոլսոյ մէջ, երեսուն տարուան իր աքսորի կեան-
քը, ազգային տեսակէտով, բայարձակապէս ամուլ ան-
ցած է կրնանք ըսել, պանդուխտ եկեղեցականի մը
կեանքը սա տարբերութեամբ միայն ոչ՝ լոկ հոգեկան
եղած է իր տառապանքը. ամէն տեղ, ամէն շրջանակ-
ներու մէջ, Ժողովրդական խաւարէն մինչեւ ազնուաւ

կան բարձուքները, յարգուած ու սիրուած է իբրև Ձեթունցի անձնուէր, պարկեշտ ու ժուժկալ կրօնաւոր մը, տարիներով վարելով քարոզչութեան պաշտօններ, կարեւոր յուղարկաւորութեանց կամ հարսանեկան հանգէսներու հրաւիրուելով և լիառատօրէն վարձատրուելով, մասնաւորապէս ծանօթ, ունեւոր ընտանիքներու մէջ ազատ մուտք ունենալով, և, զարմանալի թո՛ղ չը թուի, շարունակ վայելելով պաշտպանութիւնը Նուրեանի, որ Ձեթունի մէջ ճանչցած էր Աբարդեան վարդապետը։ Սիրելին էր, և կրնանք ըսել, մտերիմ բարեկամը՝ նախկին Մեծ Եպարքոս Քեամիլ բաշային, որ համակրած էր Ձեթունցի վարդապետին, իր սարգուկ ու համարձակ կերպերէն դիւթուած։

Բարձրագոյն շրջանակներու մէջ գտած իր ջերմ ղուենելութիւնը, և իր վայելած համակրանքը գիտցած էր շահագործել ի նպաստ իր կրտսեր եղբօր, Յարութիւն էֆէնտի Աբարդեանի, իր բոլոր ուժով աշխատելով և իր ամբողջ անձը նուիրելով անոր դաստիարակութեան ու կրթութեանը գործին, ինքը, Տ. Գրիգորիս վարդապետը, որ, իր սեփական միջոցներով, յաճախինքովնք զրկելով, հոգացած է իր կրտսեր եղբօր դրամացական և ուրիշ բոլոր ծախքերը, հայրական հիանալի և անտրտունջ գորովանքով մը։

Այսպէս Ձեթունցի վարդապետը, իբրև տիպար երէց եղբայր մը, հօր մը նախախնամական դերը կատարած է. ա՛հաւասի՛կ իր անհատի բարոյականը։

Մէկ կողմէ, իր աքսորավայրին մէջ, իր բնավայրի բուխերիկին, իր հայրենի վանքի կոչնակին կարօտովը մաշելով, չէր դադրեր միւս կողմէ միտք ու սիրտ յոգնեցնել իրեններուն բարօրութեանը համար։ Իր մէկ հատիկ քոյրը, տիկին կատար Յ. Չաքրեան, եղբայրա-

կան, կամ աւելի ճիշդը, հայրական գուրգուրանքով մը, ամէն արգելք ու խոչընդոտ արհամարհելով, Պոլիս բերել տուած էր, անոր ընտանեկան բոյն մը չի նեղու համար, տուն մըն ալ գնելով իր այդ քրոջը վրայ արձանագրել տուած էր, ու կ'ապրէր ընտանեկան տաքուկ միջնոլորտին մէջ, սիրելով ու դաստիարակել տալով իր քրոջ զաւակները, ժամանակին պահանջումներուն համապատասխանող պայմաններով օժտելով իրենց կրթութիւնը :

Անաւասիկ Զեթունցի վարդապետին ընտանեկան բարոյականը :

Ու այս ընտանեկան կեանքի պատաղումներուն ու զմբաղներուն մէջ, որոնք միայն իր ուսին վրայ ծանրացած էին — որովհետեւ իր քեռայրը, ողբացեալ Յ. Զաքրեան, յեղափոխական ասպարէզը նետուած, շնորհալի փորձանք մըն էր իր գլխուն, յաճախակի բանտարկուելով, և նոյնիսկ, կախաղանի ոտքը տարուելով —, առաքինի եկեղեցականը պատե՛հ առիթը չէր փախցնել իր երախտիքը սփռելու համար նաև թշուառներու վրայ, որոնք իր դիմացը կ'ելլէին :

Ո՛րքան որ խառնուածքով խնայասէր էր, ժլատ կասկածուելու ստտիճան, գիտէ՛ր երախտիք ընելու տեղը. օրինակի համար, դեռ իր մահուընէն հազիւ մէկ երկու ամիս առաջ, իր առանձնութիւնը մխիթարող որբ ու անօգնական աղջիկ մը ամուսնացուց ու տուն տեղ ըրաւ պատրաստելով անոր պոռոզը, և համեստ դրամօժիտ մը : Եւ ասիկա պատճառ մը չէր որ կարենար զինք արգիլել ուրիշ կարգի երախտիքներ ալ ընելու իր հայրենիքին : Բերայի հարուստ ընտանիքներու կը դիմէր, որոնց քով առ հասարակ յարգանք դտած

էր, կը պարզէր իր բնավայրին, ամենէն սիրուած Զեթունի եկեղեցիներուն ողորմելի վիճակը, և ամէն մէկէն նուէր մը կը փրցնէր. որոնց գումարով չէր յապաղեր գնումներ ընելու, եկեղեցւոյ երգեցիկ մանուկներուն և դպիրներուն շապիկներուն կերպասներուն, զորս անմիջապէս կը բաժնէր տուներու մէջ, կարել կուտար, և սնտուկներու մէջ տեղաւորելով, կը զրկէր Զեթուն, չորս թաղերու եկեղեցիներուն ալ բաժնուելու համար: Իր մեծագոյն հաճոյքներէն մէկը կը կազմէր դարձեալ Զեթունի վանքերուն ու եկեղեցիներու զարդերուն պատրաստութիւնը, սկսեալ արտախուրակէն ու թնազէն, մինչեւ ուլարներն ու վակասները: Վերջապէս, խելքը միտքը տուած էր իր բնագաւառի եկեղեցիներուն ու սրբաւայրերուն բարեզարդութեանը, որուն համար սիւրով կը տանէր ամէն յոգնութիւն ու նեղութիւն, բաւական էր որ յաջողութեամբ պսակուէին իր ջանքերը, որոնց մէջ կը գնէր իր բարի կամքը, բոլոր գոհաբերութիւնը:

1908 Յուլիսի Սամանադրութեան շնորհիւ, Արևտառամանէն մէկիկ մէկիկ հայրենիք վերադարձան, ինչպէս գիտենք, գալթականներէն շատերը: Եգիպտո՛ւսէն, ուր մօտաւորապէս տասներու տալի պանդխտած էի, վերադարձիս, փափաքեցայ տեսնել մեր Զեթունցի վարդապետը: Գացի Բերա, Ս. Երրորդութիւն հանդիպեցայ, ուր ինք սուլոր էր հանդիպիլ օրը գոնէ մէկ անգամ, ինչպէս գէտէի արդէն, երբ արասասման չը փանած, Պոլիս կը գտնուէր: Գտայ զինքը, իր ողբացեալ քրոջ տիկին Կ. Յ. Չաքրեանի անուան արձանագրուած համեստ տնակին մէջ, փողոցին վրայ նայող երկու լուսամուտներով, կարճ բազմոցով, հազիւ մէկ ու կէս մեդր լաջն ու երկու քուկէս մեդր երկայն ուղղանկիւնի

խոսքի մը մէջ, բազմոցին անկիւնը նստած, լրագիր մը կը կարդար: Ճանչցաւ զիս, տասներեւ տարի բացակայութենէ մը վերջ, ա'լ ծերացած էր, յողացաւէ կը տառապէր:

— Հա՛յր սուրբ, հարցուցի, չէ՞ ք փափագիր վերադառնալ Զեթուն.

— Ե՛նչպէս չեմ փափագիր, պատասխանեց արդատեւ ժպիտով մը, երեսո՛ւն տարուան աքսորը չի՞ բաւեր, ա'լ չեմ մնար հոս, զաւակս, բնազուանոս երթամ, հո՛ն մեռնիմ ու հոն թաղոււմ . . .

Եւ երկու խոշոր կաթիլներ գլորեցան եւեսէն վար:

— Հա՛յր սուրբ, հարցուցի քաջալերուած՝ իրարաժաղութենէն, չէ՞ ք փափագիր եպիսկոպոս ըլլալ:

Խորհրդաւոր ժգիտով մը.

— Տղա՛ս, ըսաւ, ո՞վ չը փափագիր, ո՞ր եկեղեցականը չը փափագիր բարձրանալ, բայց ես ի՛նչ ըրած եմ եպիսկոպոսացման արժանի ըլլալու համար, ո՛չ գիտուն մըն եմ, ո՛չ աստուածաբան մը, պարզ լեռնցի վարդապետ մըն եմ, ո՞վ զիս եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ.

— Կաթողիկո՛սը, հայր սուրբ, մեր կաթողիկո՛սը կը ձեռնադրէ, յարեցի անմիջապէս, միթէ բոլոր եպիսկոպոսները ձենէ աւելի արժանիք ունին. գոնէ ծառայած են հայրենիքին, ո՞րքան դուք ծառայած էք . . .

— Ես ի՛նչ ծառայութիւն ըրած եմ, զաւակս, կ'ըսէր մեր Զեթունցի վարդապետը, համեստութեան հիանալի դաս մը տալով մեր կարգ մը նորելուկ իմաստակներուն, որոնք թմբուկով ու փողով կ'ուզեն հռչակել իրենց չըրած . . . մէկ գեղեցիկ արարք . . .

Առաջին տեսակցութեանս մէջ որոշեցի Տ. Գրիգորիս Մ. Վ. Աբարդեանցի եպիսկոպոսացու մը խնդրել

Կիլիկոյ Տան Վեհաշնորհ Տ. Սահակ Ա. Կաթողիկոսէն, նախապէս հարկ եղած հանրագրութիւնը պատրաստել տալով Ձեթունի ժողովուրդին կողմէն:

Նորին Ս. Օծութիւնը, յուլիսեան Ազատութեան դարագլխուն առթիւ, մասնաւոր հայրապետական թղթով մը հրաւիրած էր արդէն Աբարդեան վարդապետը, վերադառնալ հայրենիք, ա'լ բաւ համարելով երեսուն տարուան արտրը: Ու երբ կը տեղականայ անոր փափագին, ե կիսկոչոսանալու և իր միաբանութեան գիրկը, Ձեթունի Ս. Աստորածածնի վանքը վերադառնալով, իր ծերութեան վերջին օրերը խաղաղութեամբ անցընելու քաղցր հայրենիքին մէջ, իր պատրաստակամութիւնը կը յայտնէ ուրիշ գրով մը:

Աբարդեանց վարդապետը, քաջախրոսելով մանաւանդ Ձեթունէն յաջորդաբար տեղացած ինդակցութեան ու հրաւերի գիրերէն, վերջնակաղապէս որոշած էր 1909 շարնան վերադառնալ հայրենիք, Ատանայի ճամբով, նախ յոտս Նորին Ս. Օծութեան Տանն Կիլիկոյ Ս. Կաթողիկոսին մատուցանելու իր երախտագիտութեան և շնորհակալութեան զգացումները, հայրապետական համակրանքներուն համար, որոնցմով պատուուած էր ինքը:

Սակայն այլապէս տնօրինած էր երկինք:

Նոյն գարնան, երբ ողբացեալ վարդապետը, ամէն պատրաստութիւններ ըրած, կ'ուզէր մեկնիլ մայրաքաղաքէն դէպի Մերսին, վրայ հասաւ Կիլիկեան Արհաւիրքը, որ արիւնով պիտի ներկէր Սիհուն ու Ծիւռն գետերը...:

Մնացեալը յայտնի է արդէն: Հայրենասէր Ձեթունցի վարդապետը, ինչպէս կը հաստատեն այն օրերը գինք տեսնողները, այդ սև թուականէն ի վեր օր մը չը խնդաց, արտում էր:

Կարծես թէ իր մօտալուս մանուան նախազգա-
նումը կը կրէր, հազուադէպ էր իր երեւումը Բերայի
մայթերուն վրայ: Կամաց կամաց կտրեց իր այցելու-
թիւնները. անակին մէջ քաշուած, աւանձին, կը յու-
սար իր սփոփանքը փնտռել ընթերցումներու մէջ, եր-
բեմն ալ, բարեկամներու հետ, որոնց թիւը չատ էր,
նարս խաղալ կը սիրէր:

Այսպէս կ'անցընէր իր ծերութեան օրերը, որոնք,
աւանգ, վերջինները պիտի ըլլային:

Զեթունցի վարդապետը շատ բան կը պարտէր
ինքնօգնութեան, իր ժամանակին, մատով ցոյց տրուած
ուսեալ եկեղեցականներէն կը կարծուէր, մանաւանդ
Կիլիկիոյ թեմերուն համար, ուր գրասաւորի տպաւորու-
թիւնը կը թողու զարգացած եկեղեցական մը, ա'յն-
չափ թափուր էր Սոսյ միաբանութեան երկինքը լուսա-
պայծառ ապաշիրէ: Իաստիարակութիւնը ոչ նուազ
բարերար դեր մը կատարած էր, մեղմացնելով անոր
մէջ, յեռնականի բրտութիւնը:

Բովանդակ Զեթուն այսօր սուգի մէջ է իր աքսո-
րական դաւկին, Տ. Գրիգորէի Մ. Վ. Աբարդեանի կո-
րուստին համար, որ անգութ անակնկալ մըն էր: Մինչ-
դեռ իր անձնուէր, անշահախնդիր ջանքերով ու
զոհողութիւններով քիչ թէ շատ սփոփուած եկեղե-
ցիները կը սպասէին կարօտով իրենց պաշտեցեալ վար-
դապետին վերադարձին, որուն համար փառաւոր ըն-
դունելութիւն մը կը պատրաստէին. մինչդեռ ազատու-
թեան չտրճիւ, կը յուսար Զեթուն վերստին իր ծոցին
մէջ ընդունիլ իր աքսորական որդին, որ երեսուն տա-
րիներ շարունակ համբռեան բռնապետութեան դառ-
նութիւնը կրած էր, աքսորի ու տառապանքի բաժակը
քամելով ցմրուր, ահա՛ յանկարծ մահը, անողոք մար
կուգայ յափշտակել զայն:

Յուզարկաւոյութեան տխուր արարողութիւնը տեղի ունեցաւ 16 Դեկտեմբերին 1909, չորեքշաբթի օրը, և շքեղօրէն կատարուեցաւ Ամեն Տ. Եղիշէ Ս. Պատրիարք հօշ մասնաւոր յանձնարարութեամբը :

Ներկաներէն Զեթունցի պատանի մը, Յարութիւն Եաղուպեան, իշխան Մկրտիչ Եալուպեանի թուր, որ Ղալաթիոյ Կեդրոնական վարժարանը կը յաճախէր, միեւնոյն ժամանակ բլլալով սանը Սասգիւղի ընթերցասիրայ ընկերութեան, ողբացեալ վարդապետի դագաղին վրայ հետեւեալ յուղիչ դամբանականը խօսեցաւ

ԻԱՄԲԱՆԱԿԱՆ

Ի վերայ Տ. Գրիգորիս Մ. Վ. Աբարդեանի

որ հանգեաւ ի տէր ի 13 դեկտ. 1909

Զանգը ընդհատ ընդհատ կը հնչէ և դուն, ո՛վ հայրենասէր հայր, կը ննջես խաղաղիկ, անվրդով, թողլով տառապանքի աշխարհ, իր անիրաւութեան և անարդարութեան մէջ յղփացած :

Ո՛վ հայր, սիրեցիր հայրենիքդ, ազգդ ու եկեղեցիդ՝ Քրիստոսի այն հարսնարանը, որուն «բան»ին ըստ պատաւոր նուիրած էիր հոգւով : Դուն մարմնացումը ճշմարիտ հայուն, հայ կղերին և ճշմարիտ Զեթունցիին, որ յեղափոխական կը ծնի իր սիրական զէնքերուն հետ մեռնելու կանխորոշմամբ. դուն ապրեցար ճշմարիտ յեղափոխականի մը կեանքը, Զեթունի սարերուն վրայ : Բու պատանեկութիւնդ ու երիտասարդութիւնդ անձնազո՞՞ Զեթունցիի մը, զարգացեալ յեղ. մարտիկի կեանքը եղաւ, իսկ երբ դուն որոշում տուիր այլեւս անդառնալիօրէն կուսակրօն ըլլալու՝ չմոռցար ընաւ կատարել գիտակից պարտաճանաչ կղերի մը պարտականութիւնները քարոզելով ճշմարիտն ու բարին, մար-

տի հրաւեր կարողալով բունակալութեան և խաւարի որդիներուն դէմ և եկզգեցւոյ խունկը իբր բարասան հոտաւէտ վիրաւոր մարտիկներու, միշտ Գերագոյն էակին ուղղուած բարեմաղթական օրհնութիւններու շարք մը Ձեր շուրթին :

Միրեցիր հայրենիքդ, ազգդ ու եկեղեցիդ և իբրև գիտակից կզեր ամէն հաւանական և անհուսափելի վրասանդները աչքդ առած՝ Ձեթունի չորս իշխաններու որոշման համաձայն, հայրենիքիդ փրկութեան համար հայրենասէրներու հետ գացիր բարձրացար Ֆրանսայի ոստանին մէջ, մինչև Նաբուէոն Գ.ի արքունիքը և պարզեցիր այդ մեծ յաղթանակին, յախտական ու խրորիտ Ձեթունի ցաւերն ու վշտերը, հայցելով անոնց անմիջական դարմանը :

Դուն, ո՛վ պաշտելի հայր, այլևս յաւիտեւականութեան միացած, որը կը թողուս հայրենիքդ և մեզ հայրենակից ազգական սիրելիներդ. հայր, ե՛լ արթնցվր, բաց աչքերդ և տե՛ս հոյրենակիցներուդ աղեխարշ կոծեւր. բայց չե՛ս լսեր, այո՛ գիտեմ, դուն հայրենիքիդ համար ապրեցար, հայրենիքիդ զոհն ես և դարձեալ հայրենիքիդ համար բարեխօսել կ'երթաս Մեծ էակին, որ այսքան դարեր հաճոյք զգաց տեսնելով հայր հալածուած, Տղմուտէն Տիգրիս ու Եփրատ, Տիգրիսէն ու Եփրատէն մինչև Սիհուն ու Ծիհուն, Աւարայրէն Ճարմանայն և Ճարմանայնէն՝ մինչև Կրիկիոյ դաշտերը բարեբեր և Ձեթունի լեռները բարձրութեմ :

Ախ, հայրի՛կ լսէ՛, տա՛ր հայրի՛կ, տա՛ր մեր բոլորները, մեր սրտի փոթորիկները Անգութին և ըսէ՛ թէ՛ իր սիրելի Ձէթունը կը տանջեն, կը չարարեն և ինք տակաւին կը քնանայ անվրդով... հայրի՛կ, ցընցէ՛ ու դղիղէ՛ Մեծ Անգութ անեղ դղրդումով մը՝ և ես պանդուխտ ուսանող մը, Պոլսոյ մէջ, և իբր խոնար՝ անդամներէն մին՝ պաշտելի հայրենիքիս, Ձէթունի կողմանէ կուգամ խոնարի՛լ յիշատակիդ առջև և հանգիստ մաղթել պատուական հորդ սուրբ նշխարներուն :

Ողբացեալ Աքսորականին միակ ժառանգորդը կը մնայ իր կրտսեր եղբայրը, Յարութիւն էֆէնտ: Մ. Ա. բարդեանց, որ ինչպէս յիշուեցաւ, պետական քաղաքային բարձրագոյն վարժարանին մէջ աւարտած է իր ուսմանց ընթացքը: Սա, շուրջ քառորդ դարէ ի վեր վարած է փոխ-կառավարչի (գալմագամ) փափուկ պաշտօններ՝ նախկին բռնապետական կառավարութեան օրով, երբ հայ պաշտօնեաներու թիւը կը նուազէր տակաւ տակաւ և Համիտի հայա՛ւլած քաղաքականութեան զոհերը բազմաթիւ էին, նոյն իսկ ամենահաւատարիմ պաշտօնեաներ, հոգ չէ թէ ասոնք իրենց տղայ հասակէն Բ. Դուռը կամ ուրիշ պաշտօնատուն մը ծառայած ըլլային:

Յիշեալ էֆէնտին, հակառակ իր կրած մէկէ աւելի հալածանքներուն և հակառակ տարիներով առանց պաշտօնի դեգերած ըլլալու, իր երախտագիտութեան վերջին հարկը հատուցած ըլլալու ասիւ ու գնահատելի գաղափարով մը, իր ողբացեալ երէց եղբօրը մահուան յաջորդ օրը, կը փափագի յաւերժացնել անոր սուրբ յիշատակը, և, կը փութայ ձեռնարկել կանգնելու շքեղ, գեղեցիկ մա՛րքան մը, Շիշլիի գերեզմանատան մէջ, այն փոսին վրայ, որուն մէջ կը հանգչին հայրենասէր Զեթունցի վարդապետին ոսկրտիքները:

Շիշլիի գերեզմանատան մէջ ուրիշ կճեալ տապանաքարերու և մա՛րքաններու կարելի է հանդիպիլ, բայց, ո՛չ երբէք այնքան խորհրդաւոր, այնքան յուզիչ, և այնքան ցնցոլ տապանագիրի մը, որպիսին է Զեթունցի աքսորական վարդապետինը:

Անա՛ւատիկ տապանագիրը. —

Հ Ա Ն Գ Ի Ս Տ

Տ. ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ԱՐԱՐԴԵԱՆՑ

Ձեյթունցի ծայրագոյն վարդապետին

Ծն. 1836 Վիս. 1909

ՁէՅԹՈՒՆԻ ՓՐԿԻԶԸ: ԲԱՋ ՀՈՎԻԻ, առաքինի իշխանագուն եկեղեցականը, 1862ին, Սուլթան Ազիզի օրով, Ձէյթունի Մեծ Պատերազմէն ետքը երբ «Ձէյթունի տեղը խոտ պիտի բուսնի» քսելով՝ Հիւնքեարը բերաւ որնեքու բանակ մը զրկեց հոն, ինքը. ԱՆՁՆՈՒԷՐ ՀՈՎԻԻ, Ֆրանսայի Նաբօլէճն Գ. կայսեր ներկայացաւ և ետ դարձնել տալով բանակը, փրկեց Ձէյթունը:

ՁէՅԹՈՒՆԻ ՀԱՅՐԻԿԸ, 1879ին, երբ Ապտիւլ Համիտ Բունակալը զօրանոց մը կառուցանել ուզեց Ձէյթունի դիմացը, կեղծ բարենորոգումներու խոստումներով, եօթը Գննիչ բաշաներուն առջեւ պատուեց Իշանց Թուղթը, և այդ պատճառով Պոլիս աքսորուելով, ԵՐԵՍՈՒՆ ՏԱՐԻ տառապեցաւ Ձէյթունի կտրտովը:

Օրհնեալ ըլլայ Ձէյթունի աքսորականը, Հ. յրենիքին բարերարը, որուն յիշատակը կ'անմահացնէ այս մարմար մահարձանով իր յաւէտ անմխիթար կրտսեր եղբայրը Յարութիւն Մ. Արարդեանց:

Ննջէ՛, ուրեմն, ո՛վ վեհ, ո՛վ ա.ի վարդապետ, անմահութեան դռներուն շեմքը. ննջէ՛, ննջէ՛ մինչև որ հնչէ Գարբիէլեան շեփօրը, որ զքեզ պիտի արթնցնէ մեռելներուն թմրութենէն, և պիտի հրաւիրէ զքեզ խառնուելու երանելի երամին սուրբ վարդապետներուն, որոնք իրենց քարոզութիւններով ու բարի գործերով կենդանի և յաւէտ վառ պահեցին հայուն հաւատքը, և որոնց սիրտը բաբախեց հայրենիքին համար:

Հանգիստ ոսկորներուդ՝ ո՛վ Ձէյթունցի Աքսորական վարդապետ.